

חקר יהדות המזרח

מעמד הישגים ויעדים

חיים סעדון

משנת 1976 ועד היום חלה תמורה מפליגה בחקר יהדות המזרח¹ ובהתארגנות האקדמית והציבורית לטיפול בחקר יהדות זו ולהנחלת מורשתה.² במשרד החינוך והתרבות הוקם "המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח" (להלן "המרכז לשילוב") כתוצאה מהמצוקה ומהקיפוח התרבותי והחברתי של בני עדות המזרח, כפי שטען חיים הלל בן-ששון: "השאלה נתעוררה מתוך מרירות... השאלה נתעוררה מתוך עלבון".³ ישיבת ועדת החינוך של הכנסת במרץ 1976, "הפנתרים השחורים" והמהפך הפוליטי של מאי 1977, היו הזרזים להקמת "המרכז לשילוב", להתפתחות המחקר האקדמי ולהנחלתו לציבור הרחב; התקדמות המחקר בנושא היתה אחד ההישגים החשובים של מערכת ההשכלה הגבוהה ומשרד החינוך. אמנם הקיפוח לא נעלם, והמצוקה הכלכלית, החברתית והתרבותית עדיין קיימת; יש אף מי שדואגים להזכיר את הקיפוח הזה השכם והערב. אך תפקיד "המרכז לשילוב" היה בעיקרו לעודד מחקר, להקצות משאבים ולחפש דרכים להטמעת הנושא במערכת החינוך. במאמר זה אני מבקש לדון בשני היבטים של הנושא, ולתרום בכך לדיונים שהופיעו בחוברות 92 (תשס"ב) ו-93 (תשס"ג) של כתב העת "פעמים". האחד, שאלת המעמד והלגיטימיות של העיסוק ביהדות המזרח הן במחקר האקדמי והן בציבור, והשני, הצגת כמה מיעדי המחקר.

* יסודו של מאמר זה בהרצאה בערב עיון מטעם מכון בן-צבי בנושא "חקר יהדות המזרח בעשרים וחמש השנים האחרונות – הישגים, אכזבות, ציפיות", שהתקיים ביד בן-צבי ב-17 בינואר 2002, לציון עשרים וחמש שנה להקמת המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח. אני מודה למר מנשה ענזי על הערותיו והארותיו.

1 אני מודע לבעייתיות שיש בשימוש במינוח "ארצות המזרח" אך אינני נדרש כאן לסוגיה זו.
2 השימוש בצירוף המילים "מורשת יהדות המזרח" או "יהדות המזרח" מקביל לשימוש בצירוף "יהדות מזרח אירופה" או "יהדות מערב אירופה", והוראתו מסגרת גאוגרפית תרבותית המאגדת מספר קיבוצים יהודיים. כפי שלא קיימת דיסציפלינה שנקראת "תחום יהדות מזרח אירופה" אין "תחום יהדות המזרח". דומה שהתוספת "תחום", שבה משתמשים לעיתים דחופות, אינה אלא תוצאה של מסגרות ארגוניות שבהן פעל המרכז למורשת יהדות המזרח במשרד החינוך.
3 ח"ה בן-ששון, "מורשת יהדות המזרח" – הענין, בעיתו ואפשרויותיו, מורשת יהדות המזרח, דברים שנאמרו ביום עיון בכנסת השמינית, 21.3.1976, עמ' 26; הדברים נדפסו גם בפעמים 1 (תשמ"ב), עמ' 97.

הלגיטימיות של המחקר

מחקר יהדות במזרח והנחלת מורשתה לא החל עם הקמת "המרכז לשילוב". מרבית מכוני המחקר בתחום פעלו עוד לפני הקמת המרכז – למכון בן-צבי היתה תשתית ארגונית להתמודד עם האתגרים החדשים עוד קודם להקמת המרכז, ומחקר בנושא היה קיים עוד קודם לכן. אולם יש להדגיש שמחצית יובל השנים שעברו מאז הקמת "המרכז לשילוב" ביססו את מעמדם של מכלול הנושאים שאותם אנו מכנים בשם "מורשת יהדות המזרח", כנושאים לגיטימיים למחקר מדעי. ביהדות ארצות המזרח או האסלאם התפתחו היסטוריה, תרבות ויצירה הראויות להיחקר, ויסודות שונים מתרבות עשירה זו תורמים לגיוון התרבותי של העם היהודי בכלל ושל החברה הישראלית בפרט.

התפתחות המחקר בחצי יובל השנים האחרונות מרשימה ביותר. נושאים שהיו בבחינת נעלם צמחו והיו לחלק מהעשייה המחקרית והאקדמית. בנושאים אחרים שינה המחקר את היקפי הידע ואת עומק העיון.⁴ הלגיטימציה שהנושא זכה לה ניתנת להסבר בחמש סיבות: א – נוצרו מסגרות לדיון ומחקר בנושא; ב – התגבשה קבוצת חוקרים שראתה בנושא את עיקר עיסוקה האקדמי; ג – התרחבו תחומי הידע; ד – נוצרו כלי פרסום מדעיים וציבוריים; ה – והתנהלה פעולה ענפה להנחלת הנושא במערכת החינוך, באקדמיה ובציבור. כל אלה שזורים זה בזה, וכולם ביחד נתנו לנושא את הלגיטימיות שנחוצה לו.

המסגרות הארגוניות

האקדמיה הישראלית נענתה באופן מהיר יחסית לצורך החברתי שבעיסוק המדעי במורשת יהדות המזרח, ויצרה מסגרת לדיון.⁵ כל אוניברסיטה בחרה את האופן שבו היא תאפשר התמקדות בלימודים בתחום זה. כך ניתן להבחין בין מסלולי התמחות כחסיבות בחוגים מסוימים (בעיקר בלימודי היסטוריה של עם ישראל) ובין קורסים בחוגים שונים. בכמה מהאוניברסיטאות פועלים גם מכוני מחקר, אלא שהיבול המחקרי שלהם בשנים האחרונות מועט יחסית. מרכזים אלה כללו במסגרתם קורסים שנלמדו על יהדות המזרח עוד לפני שקם "המרכז לשילוב", ואף הציעו קורסים חדשים על ידי חוקרים חדשים. בכל האוניברסיטאות בארץ (שבהן מתקיימים לימודים במדעי הרוח) ניתן אפוא למצוא ריבוי של מסגרות אקדמיות שנושא יהדות ארצות המזרח נידון בהן.

4 בהרצאתו בכנס "חקר יהדות המזרח בעשרים וחמש השנים האחרונות – הישגים, אכזבות, ציפיות", שהתקיים ביד בן-צבי ב-17 בינואר 2002, הציג מנחם בן-ששון נתונים השוואתיים של היקף המחקר על כל אחת מהקהילות היהודיות בארצות המזרח המוכיחים גידול משמעותי ביותר.

5 ראו דברי שאול שקד: "אפשר לומר שחיותו של מוסד אקדמי מותנית באיזון דק ורגיש בין הגמישות של היענותו לרצחשים וללחצים חברתיים, ובין קשיחות מסוימת, שהיא תוצאה של היצמדות לערכים ולגישות שאינם פרגמטיים בלבד, דבר המביא את המוסד האקדמי לידי איטיות בתגובה, לידי המתנה המאפשרת לבדוק אם ההתרגשות הציבורית אכן יש בה ממש" – שאול שקד, "מורשת יהדות המזרח ומחקרה מגמות ובעיות", פעמים 1 (תשל"ט), עמ' 8.

באוניברסיטאות לא נוצרה מסגרת חוגית להוראת הנושא, והוראתו השתלבה בשיעורים שבחוגים השונים של הפקולטה למדעי הרוח (ומעט במדעי החברה שבחוגים לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, בקורסים שעניינם הוא יהודי המזרח בארץ).⁶ ריבוי המסגרות וחסרונה של מסגרת חוגית לנושא זה לא היו, ככל שידוע לי, פרי החלטה מתוכננת ותוצאה של דיון, אלא תוצאה הגיונית של מיגוון הנושאים הנכללים במורשת יהדות המזרח ושל הרצון לא לבודד את הנושא. בידוד כזה יכול היה להזיק למחקר ולהקרין השפעה שלילית על החברה הישראלית, שכן היה בו מסר כאילו מדובר בקיבוצים יהודיים שונים. ויתרה מזו, הוא היה עלול לתייג את החוקרים כאילו עיסוקם מוגבל לנושא מסוים, ואינו חלק מדיסציפלינה מדעית מקצועית.

מרכז אלישר שבאוניברסיטת בן-גוריון הוקם לאחר ישיבת ועדת הכנסת הנזכרת והקמת "המרכז לשילוב" באוניברסיטאות אחרות פעלו קודם לכן מכונים ומסגרות ייחודיות:⁷ "משגב ירושלים" באוניברסיטה העברית, "המכון לחקר היהדות במזרח", ולאחרונה גם "מרכז דהאן" באוניברסיטת בראילן. נוסף לכך נוצרו חטיבות במסגרת חוגים או מכונים, כמו "החטיבה ללימודי אסיה ואפריקה" במכון ליהדות זמננו שבאוניברסיטה העברית. חטיבה זו משתלבת בחלוקה של המכון לחטיבות מרחביות. במסגרת החוג לתולדות ישראל באוניברסיטת חיפה פועלת חטיבה ללימודי יהדות המזרח. באוניברסיטת בר-אילן נוסדה "המגמה ללימודי יהדות ספרד והמזרח", שהיא מסגרת של התמחות בחוג משולב עם מדעי היהדות.⁸ מטרות אלה, בשינויים של דגשים, כמובן, מאפיינות את כל החטיבות, שהן מסלולי התמחות ייחודיים בתוך מסגרות חוגיות. חטיבות אלה אינן מציעות מסלול של התקדמות לחוקרים, והן מקבצות חוקרים מחוגים שונים ומאפשרות לסטודנט למקד את לימודיו בנושאים האלה. מעט מאוד חוגים הקציבו תקנים מיוחדים לחוקרים בתוך החוגים. כיוון שהחטיבה היא מיקבץ של קורסים, התקן של המרצים הוא בחוגים שבהם הם מלמדים.

קורסים ביהדות המזרח מתקיימים בחוגים שונים – תולדות ישראל, פולקלור, ספרות עברית, אמנות ואחרים. מאז תחילת שנות השמונים מספר הקורסים הקשורים ליהדות המזרח הלך והתרבה. ניתן להסביר את עיקר ההתפתחות המחקרית בנושא דווקא בפעילות של החוקרים שפנו לחקור את יהדות המזרח, או שעסקו זה מכבר ביהדות בארצות אלה, ועתה תויגו כשייכים גם לתחום מורשת יהדות המזרח.

6 מאמר זה אינו עוסק בחקר יהודי המזרח בארץ ישראל ובמדינת ישראל.
7 אין כוונתי לדון כאן בפעילותו של מכון בן-צבי, שהוקם מלכתחילה כמכון מחקר של יהדות המזרח. באופן טבעי הוא ניקו אליו חלק גדול מהפעילות המחקרית והציבורית בנושא. המכון נערך במהירות להתמודד עם היקף המשימות שהתחייב מהקמת "המרכז לשילוב". כתב העת "פעמים", שנדון בו להלן, הוא רק אחד מהביטויים לכך.
8 השם המדויק הוא "החוג המשולב למדעי היהדות עם התמחות בלימודי יהדות ספרד והמזרח", והוא מציע ארבע אפשרויות של שילוב עם חוגים אחרים. למיטב ידיעתי באוניברסיטת בראילן מוצג הנושא באופן המובנה ביותר.

מלבד המסגרות האוניברסיטאות פועלים בתחום גם מכוני מחקר עצמאיים. אציין שלושה מן המרכזים הבולטים: א – "המכון לחקר התנועה הציונית והחלוצית בארצות המזרח", שהקימה התנועה הקיבוצית ב"ד טבנקין", ושמייסדו הוא ד"ר יצחק אברהמי. המכון אכן מתמקד בחקר הציונות בארצות המזרח. ב – "מרכז מורשת יהדות בבל" שבאור יהודה, שהשכיל לשלב בין מספר אפיקי פעולה: מחקר, שימור והנחלה. דומה שבנוף מכוני המחקר אין עוד מכון שמשווה לו במספר הפרסומים ובאיכותם. ג – "האגודה לטיפוח חברה ותרבות" שבנתניה, שפועלת בעיקר בתחום שימור מורשת יהדות תימן. מאז הקמת "המרכז לשילוב" נוסדו, או חידשו את פעולתם, גם מרכזים של יוצאי קהילות אחרות מארצות המזרח. ארגונים ומרכזים אלה פעלו לשימור המורשת היהודית הייחודית של הקהילה שממנה עלו. זוהי מגמה חיובית, אף אם איכות המחקר אינה עומדת תמיד בקני המידה האקדמיים הקפדניים של האוניברסיטאות.

הנה כי כן, מאז הקמת "המרכז לשילוב" התבססה התשתית הארגונית של הטיפול בנושא, הן במערכת ההשכלה הגבוהה הן בקרב ארגונים שונים. כאמור, חלק גדול מהעוסקים בנושא פעלו כבר לפני הקמת "המרכז לשילוב", אך מאז הקמת המרכז חל שינוי בהיקף פעולתם ובתרומתם. מי שהתמודד פחות עם הנושא באמצעות יצירת מסגרות ארגוניות היו דווקא המכללות לחינוך והמכללות האקדמיות שעלו ופרחו בעשור האחרון.

החוקרים

מחקר יהדות המזרח זכה ללגיטימציה גם משום שחוקרים, ביניהם חוקרים בכירים, במדעי היהדות ובמדעי הרוח הכלליים, פרסמו מחקרים על היבטים שונים של הנושא ותרומתם הסגולית היתה בעלת ערך מדעי רב. "דור החוקרים"⁹ הראשון של יהדות המזרח פעל ללא המסגרות של "המרכז לשילוב". היו אלה שלמה דב גוייטין, חיים זאב הירשברג, נחום סלושין, שלמה אברהם רוזאניס,¹⁰ אנדרי שוראקי ואחרים. הכללתם של חוקרים אלה כ"דור החוקרים" הראשון היא בבחינת אנכרוניזם, כלומר תיוגם על פי ההגדרות וההבחנות המקובלות היום. לרוב, מחקריהם שרירים ותקפים הן במידע שאספו והן בפרשנויות שהציעו למידע הזה.

דור חוקרים שני החל לפעול לאחר הקמת "המרכז לשילוב", והגיע מתחומי מחקר שיהודי ארצות האסלאם לא היו במוקדם. כך למשל, מיכאל אביטבול, מהחוקרים הבכירים

9 להלן אנקוב בשמות מועטים של מספר חוקרים שמייצגים דור מסוים. אין בכוונתי למפות את כלל החוקרים המייצגים דור כלשהו אלא להציגם כדוגמה בלבד מבלי לפגוע בתרומתם של החוקרים האחרים ובחשיבותם. אני מתנצל מראש על השמטה של חוקר כלשהו, מתוך שיכחה בלבד. סוגיה מורכבת היא ההבחנה בין חוקרי התחום באקדמיה הישראלית לבין חוקרי התחום באוניברסיטאות בארצות אחרות, ומן הראוי לתת על כך את הדעת. וראו נעם סטילמן, "מחקר המזרח ומחכמת ישראל לרב תחומיות", פעמים 92 (תשס"ב), עמ' 74-78.

10 מחבר הספר קורות היהודים בתוריקה ובארצות הקדם בדורות האחרונים, ירושלים 1945.

של הנושא וממוביליו, החל את דרכו המחקרית כחוקר של אפריקה המערבית,¹¹ וממשיך בכך גם כיום. יוסף טובי, מחוקריה החשובים של יהדות תימן, החל את דרכו המחקרית, והוא עוד פעיל בה, ממחקר של רב סעדיה גאון והספרות היהודית של ימי הביניים.¹² יוסף שטרית החל את דרכו כחוקר הלשון הצרפתית, ועדיין הקורסים שהוא מלמד הם בנושא הזה בלבד – יחד עם זאת הוא חוקר חשוב של השירה של יהדות מרוקו, ומהחוקרים המובילים בחקר שירת יהדות צפון אפריקה. יצחק אבישור, חוקר יהדות עיראק, הגיע מתחום הלשון המקראית וחקר השירה הכנענית. אבישור, כמו שטרית וטובי, שכולם באוניברסיטת חיפה, אינו מלמד על יהודי עיראק (קהילה שהיא במוקד פרסומיו המחקריים). מלבד זאת משמש אבישור גם יושב ראש הוועדה האקדמית של "מרכז מורשת יהדות בבל", שבו הוא מעודד את המחקר ואת הנחלת מורשת יהדות עיראק.

אל דור החוקרים השני נוספו חוקרים ממדעי היהדות וממדעי הרוח, שתחום עיסוקיהם היה ממילא גם יהדות המזרח. לתרומתם של חוקרים אלה לביסוסו של התחום ולמתן הלגיטימציה לו היתה חשיבות רבה. בין היתר¹³ ניתן לציין את תרומתם של חוקרי לשון כשלמה מורג, יהושע בלאו, חיים בלנק, משה בראשור, אהרון ממן; היסטוריונים כקנת סטאו, עמנואל סיון, דניאל קארפי, בנימין זאב קינדר; מזרחנים כנחמיה לבציון, פסח שנער, חוה לצרוסייפה, אמנון כהן וחיים גרבר; חוקרי פולקלור כדב נוי, גלית חזן-רוקם, שלום צבר; חוקרי השפה והספרות הערבית כשמואל מורה, יוסף סדן, חגי בן-שמאי וראובן שניר; חוקרי אמנות כמרים רוזן-איילון, אביבה מולר-לנצט; וחוקרי קבלה כמשה אידל, רחל אליאור ויוסף דן. פעילותו של שלמה מורג יכולה לשמש דוגמה טובה להבהרת טענתי בעניין זה. מורג היה חוקר של העברית לתקופותיה, לשון המקרא, לשון חכמים, לשון ימי הביניים ועברית חדשה.¹⁴ מעבר לתחומי הוראה ומחקר אלה הקים מורג את "המרכז לחקר מסורות קהילות ישראל" באוניברסיטה העברית, שהיה מוכר בשם "מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל; המרכז הוקם בשנת תשי"ז, שנים רבות לפני שחקר יהודי המזרח הפך למוקד של עיסוק חברתי ופוליטי. במרכז תיעוד של אלפי שעות הקלטה המשמשות את החוקרים בכל תחומי הלשון. רשימת הפרסומים של המרכז מלמדת כי חלקן של מסורות הלשון של עדות המזרח תופס בו חלק נכבד.¹⁵ מחויבותם ותרומתם

11 שני מאמריו הראשונים של אביטבול בתחום יהדות המזרח פורסמו בפעמים 1 ובפעמים 2. מאז פירסם הוא ספרים רבים בעברית ובצרפתית וכן עשרות מאמרים בנושא זה.

12 ראו י' עמיר, כתבי פרופסור יוסף טובי – רשימה ביבליוגרפית, ירושלים תשס"ב.

13 להלן אנקוב בשמות של חוקרים שפרסמו, ולו מאמר אחד, בנושא יהדות המזרח. אין כוונתי לטעון כי הם החוקרים המובהקים של הנושא.

14 א' לאופר, "דברים לזכרו של פרופ' שלמה מורג ז"ל", ידיעון המכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית בירושלים 3 (תש"ס), עמ' 4-2.

15 מתוך עשרים וארבעה פרסומי המרכז, יותר מחציתם עוסקים בלשונות יהודי מזרח. ונזכיר אחדים מהם (לפי סדר הופעתם): ש' מורג, מסורת הלשון העברית של יהודי בנדאד בקריאת המקרא והמשנה, תשל"ז; ק' כ"ץ, מסורת הקריאה של קהילת גירבה במקרא ובמשנה, תשל"ח; י' צבר, ספר בראשית בארמית חדשה בניבם של יהודי זאכו, תשמ"ג; י' קארה, כתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי – מחקרים בלשונם הארמית, תשמ"ד; י' גלוסקא, התפילה במסורת תימן – בחינות לשוניות, תשנ"ה; י' אבישור, תרגום קדום לנביאים אחרונים בערבית יהודית בבליית וסורית, תשנ"ח;

של חוקרים כגון מורג, או בראשר,¹⁶ ללגיטימציה של מחקר יהדות המזרח ולפריחה שחלה בו לאחר הקמת "המרכז לשילוב" מרובה ביותר.

דור החוקרים השלישי רכש את עיקר השכלתו האקדמית בלימוד נושאים מיהדות המזרח, ומחקריו הבסיסיים ועיקר פרסומיו עוסקים בכך. לדור זה שייכים למשל היסטוריונים כהגר הלל, ירון הראל, צבי זוהר, מיכאל לסקר, אסתר מאיר, בתציון עראקיקלורמן, משה עמאר וירון צור; חוקרי שירה כאפרים חזן ויוסף הלוי; חוקרי פולקלור כתמר אלכסנדר; חוקרי מוסיקה כאברהם עילם-אמזלג; ועוד רבים אחרים.¹⁷ בעוד הדור השני פירסם מחקרים בתחומים שונים, ובכלל זה תולדות ישראל בארצות המזרח, הרי שדור החוקרים השלישי מפרסם מחקרים בעיקר על יהדות ארצות האסלאם. האם יש לכך השפעה על המחקרים, על ראיית הנושא ועל היקף המחקר? לא כאן לדון בכך, אך שאלה זו צריכה עיון.

הזיהוי בין חוקרים יוצאי קהילה מסוימת או דור שני לבני הקהילה, לבין נושאי מחקרם, יכול היה לגרום לתהייה בדבר איכות המחקר המדעי. כבר בשנת 1979 הזהיר שאול שקד מפני "דיון אינטלקטואלי כביכול שבו 'נגאלת' מורשת יהדות המזרח על ידי ליקוט ידיעות על אישי מעלה, על מאורעות ומוסדות, המוצגים לראווה כאילו בכדי להוכיח שגם ליהדות המזרח יש מורשת".¹⁸ הזיהוי בין יוצאי קהילה מסוימת לבין תחום מחקרם אינו מיוחד ליוצאי ארצות המזרח, ודומני כי הוא טבעי ונכון ובתנאי שיעמוד בכל קנה מידה אקדמי מקובל של התחום. כך למשל, חוקרי יהדות תימן המובהקים כגון יהודה רצהבי, יהודה ניני, יוסף טובי, יצחק גלוסקא, בתציון עראקיקלורמן, אהרון גימאני ואחרים, העמידו מחקרים חשובים ברמה אקדמית גבוהה וראויה על יהדות תימן. כלום פגע מוצאם התימני באיכות מחקריהם או היטה אותם? מעניינת יותר השאלה מדוע כה רבים מיוצאי תימן מבקשים לחקור את קהילתם ולהציג פנים שונות מתרבותה. תופעה דומה מתקיימת בקרב יוצאי עיראק בארץ, שהם רוב החוקרים של תולדות יהודי עיראק, ומחקריהם לרוב הם ברמה אקדמית גבוהה. היקף המחקר המדעי של יוצאי קהילות בשתי קהילות אלה, שהן כה שונות זו מזו, הוא עניין גם לסוציולוגים או לאנתרופולוגים. יוצאי קהילות הצליחו, כדבר טבעי ומובן מאליו לטעמי, להוציא מתחת ידיהם, ברוב המקרים, מחקרים העומדים בכל קנה מידה מחקרי ראוי.

מכיוון אחר מן הראוי היה לשאול כלום יש חשיבות כלשהי לכך שלמחקר קהילות במזרח כמעט שלא הגיעו חוקרים שאינם יוצאי קהילות? כלום היה המחקר מגיע אל מקומו הנוכחי אלמלא נשאו יוצאי קהילות אלה בעול המחקר על קהילות המוצא שלהם או של הוריהם?

צ' קיסר, מסורות שבעל-פה ומסורות שבכתב של לשון המשנה – צורות שם העצם במסורות תימן, תשס"א; ש' מורג, ארמית בבליית במסורת תימן – שם העצם, תשס"ב.

16 ראו ש' אלקיים (עורך), רשימת הפרסומים של פרופ' משה בראשר, באר שבע תשנ"ט.

17 באופן טבעי הרחבתי בעיקר בקרב היסטוריונים, אך דומני כי בכך קיפחתי את חוקרי הספרות, השירה, הלשון, המוסיקה הפולקלור ועוד.

18 ראו שקד (לעיל, הערה 5), עמ' 12.

התרחבות תחומי הידע

סיבה נוספת ללגיטימציה של הנושא היא ההתרחבות של נושאי המחקר על מורשת יהדות המזרח. התרחבות זו היתה בשלושה ממדים: הזמן, המרחב והתוכן. בממד הזמן נתפס נושא יהדות המזרח כמתייחס למכלול הקיום היהודי בארצות האסלאם מאז הופעת האסלאם ועד התחסלות הקהילות היהודיות. אם בתחילת שנות השמונים של המאה הקודמת נדמה היה, מתוך חשש לא מוצדק, כי הנושא מוגבל לעת החדשה, הרי שאט אט התרחבה תקופת הדיון. מתוך כך התאפשר ניכוס מסוים של נושאים מרכזיים בתולדות עם ישראל, ושל חוקרים מתחומים שונים, למסגרת הנושאת של מורשת יהדות המזרח. הדוגמה המובהקת לכך היא העיון בתולדות היהודים בספרד ובגירוש ספרד. קורות היהודים בספרד היו נושא למחקר של חוקרים חשובים ביותר ואין זה המקום לפרטם, יחד עם זאת, ציון חמש מאות שנה לגירוש ספרד (1992) היה אחד מהמוקדים החשובים של תחום מורשת יהדות המזרח. לציון האירוע פרסמה מערכת "פעמים" חמש חוברות,¹⁹ שכל הכותבים בהן מוכרים כחוקרי התקופה או הנושאים ולא זוהו כחוקרים מובהקים של יהדות המזרח. דוגמה אחרת היא העיון ביצירתו של רב סעדיה גאון, שתפסה מקום נכבד בפעמים 55 (תשנ"ג), או העיון ביחס האסלאם ליהודים במאות הראשונות להופעתו, נושא שנידון יותר מפעם אחת בכתב העת "פעמים".

הממד השני הוא ההתרחבות של המרחב הגאוגרפי שנקרא "ארצות המזרח". למרחב זה סופחו קהילות שונות שניתן לאפיין אותן בשלוש קטגוריות: קהילות היהודים בברית המועצות לשעבר,²⁰ קהילות אירופאיות כמו איטליה, יוון, ארצות הבלקן ורומניה, ודפוסי הקיום של היהודים בארצות ההגירה החדשות.²¹ דומה כי שאלת התיחום האזורי מעסיקה את חוקרי מורשת יהדות המזרח מאז ומתמיד, ועוד היד נטויה. לאחרונה נדרשו לנושא ירון הראל ומינה רוזן,²² שהציגו את הבעייתיות שבשימוש במינוח, ואין צורך לחזור על דבריהם. הרחבת התיחום המרחבי העניקה לחוקרים שונים יכולת לתרום לנושא. משמעותי במיוחד הדיון בדפוסי הקיום של היהודים בארצות ההגירה החדשות, נושא חשוב להבנת עיצוב הזיכרון ההיסטורי של יהדות המזרח.

- 19 חוברת כפולה (46-47, תשנ"א) שכותרתה "לתולדות יהודים ואנוסים בספרד"; פעמים 48 (תשנ"א) שהוקדשה ל"תפוצת הספרדים – קהילות, אישים, פעלים"; פעמים 49 (תשנ"א) שהוקדשה ל"ספרות, הגות, פרשנות, הלכה"; פעמים 50 (תשנ"ב), שהוקדשה ל"אמנות, מוסיקה, לשונות וספרות"; ופעמים 51 (תשנ"ב) שהוקדשה לנושא "הגות, שירה, תפוצות במזרח ובמערב".
- 20 ראו בין היתר את מחקריו של א' אלטשולר על היהודים ההרריים בברית המועצות.
- 21 ראה מפתח פעמים לחוברות 1-50 שיצא לאור בחורף תשנ"ב, במפתח השמות והנושאים, בנושא "ספרדים בתפוצותיהם" (בחוברות 51-93 הופיעו מאמרים נוספים שהעשירו את היריעה). באייר תש"ס (מאי 2000) קיים מכון בן-צבי כנס בינלאומי חשוב על דפוסי הקיום בארצות ההגירה, "זהות וזיכרון הישגים ויעדים בחקר קהילות ישראל במזרח על סף המאה ה-21".
- 22 י' הראל, "עשרים וחמש שנה ל"מורשת יהדות המזרח", פעמים 92 (תשס"ב), עמ' 118-120; מ' רוזן, "כיוונים בחקר יהדות המזרח", שם 93 (תשס"ג), עמ' 11-12.

הממד השלישי הוא הממד התמטי, כלומר תחומי המחקר של מורשת יהדות המזרח. אין כמעט תחום מתחומי מדעי היהדות, ואף בחלק מתחומי מדעי רוח הכלליים, שלא שולבו בהם גם מחקרים על יהודי ארצות המזרח: היסטוריה, פילוסופיה, אמנות, פולקלור, דמוגרפיה, מחשבת ישראל, קבלה, ספרות ושירה, פרשנות התלמוד ועוד. אך לא רק בתחומי מדעי היהדות עסקינן. חוקרים במקצועות שבתחום מדעי הרוח כשפה וספרות ערבית, מזרח תיכון, היסטוריה ומוסיקה, ראו במורשת יהדות המזרח נושא הראוי להיות חלק מתחומי העיסוק שלהם. ולבסוף, גם חוקרים מתחומי מדעי החברה, בעיקר מן הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה,²³ ראו ביהודי המזרח בארצות מוצאם, ובארצות שאליהן היגרו, נושאים לגיטימיים למחקר.

שתי דוגמאות יבהירו את ההתרחבות זו בממד התמטי. אמנון שילוח הוא מוסיקולוג בעל שם עולמי בחקר המוסיקה הערבית וממייסדי המוסיקולוגיה בישראל; בין מחקריו פירסם מחקרים גם על המוסיקה של עדות ישראל, ובמיוחד של יהודי עיראק, ותרומתו ניכרת. גם בדוגמה זו ראוי לשוב ולהדגיש כי מחקר המוסיקה של עדות ישראל, ובכללן עדות המזרח, החל עוד זמן רב לפני הקמת "המרכז לשילוב". אך אין ספק כי בדור האחרון חלה התקדמות רבה בתחום המחקר המוסיקלי של קהילות ישראל במזרח. הדמוגרפים עוזיאל שמלץ וסרג'ו דלה־פרגולה תרמו גם הם מרוחב ידיעותיהם להצגת היבטים דמוגרפיים שונים של יהודי המזרח.²⁴

להתרחבות בשלושת הממדים האלה יתרונות רבים. בראש ובראשונה היא אפשרה למחקר יהדות ארצות האסלאם להתנהל כחלק ממחקרים הנערכים בתחומי העיון השונים, ומידת הלגיטימיות של הדיון בנושא היא ככל נושא אחר. שנית, היא אפשרה טשטוש תחומים מובהק בין ספרדים, מזרחים, ארצות אסלאם וארצות מערב אירופה, ודווקא נקודות ההשקה בין התחומים הן שנותנות לנושא את כוחו ואת משיכתו. שלישית, מתוך כך נמשכו לנושא חוקרים רבים שמחקריהם מוגדרים היום כשייכים לתחום מורשת יהדות המזרח.

די להביט בעושר המאמרים שמתפרסמים בחוברות "פעמים" כדי לעמוד היקפו של המחקר, רמתו ונושאו המגוונים. זאת ועוד, נושאים רבים שעד לפני עשרים וחמש שנה היו בבחינת נעלם, שהירבו לדבר בהם אך ידעו עליהם מעט, הפכו להיות נחלת הכלל; נושאים רבים אחרים נחשפו, ויקצר המקום מלהזכיר את כולם. כך למשל, העיתונות היהודית בארצות המזרח, השירה, התאטרון היהודי, הפתגם, הסיפור העממי, יחסה של גרמניה הנאצית ליהודי המזרח ומצבם של היהודים בארצות אלה בתקופת מלחמת העולם השנייה. אדגים את טענתי בשלוש דוגמאות: הציגונות, העלייה והספרות הרבנית. לא מפתיע שבשנת 1989 יכול היה מיכאל אביטבול לטעון כי "המחקר על הציגונות בארצות

23 הבולטים ביותר בהקשר זה הם שלמה דשן שהחל את דרכו המחקרית בתצפיות על עולי תוניסיה בארץ, והמשיך במחקרים חשובים על יהודי מרוקו במאה ה־19 ועל יהודי עיראק, והרווי גולדברג שעוסק בעיקר ביהודי לוב.

24 ראו ס' דלה־פרגולה, "הערות על המחקר הסוציודמוגרפי של קהילות ישראל במזרח", פעמים 93 (תשס"ג), עמ' 149-156.

האסלאם משך בשנים האחרונות הרבה חוקרים והם שינו בעבודותיהם את ידיעותינו מן הקצה אל הקצה על נושא שנחשב במשך שנים ארוכות כמעט בלתי קיים בקהילות ישראל במזרח.²⁵ אמנם מחקר הציונות בארצות האסלאם עדיין רחוק מלמצות את העושר הגלום בו, אך תוצר לוואי של מחקר הציונות היה העמקת ידיעותינו על החברה היהודית בכל אחת מהארצות ועל התמודדותה עם הציונות, על יחסה של התנועה הציונית ליהודי המזרח, על הציונות כגורם ביחסים בין יהודים לבין מוסלמים, ועוד. גם בנושא עליית יהודי ארצות המזרח לארץ ישראל ולמדינת ישראל השתנה הידע באופן משמעותי. כידוע הקדימו הסוציולוגים לחקור את דפוסי העלייה של יהודי ארצות האסלאם, אלא שרוב המחקרים היו מנותקים מהתהליכים שעברו החברות האלה והתמקדו בתהליכי העלייה ובארגונה. כך למשל נחשף חלקה של יהדות המזרח במפעל ההעפלה, ומכאן ממילא בכל תהליך המאבק על הקמת "הבית הלאומי". הנושא השלישי שהידע בו השתנה מהקצה אל הקצה הוא הספרות הרבנית.²⁶ עד עתה נחשף רק קצה הקרחון, ורובה של היצירה הדתית בארצות המזרח טרם קוטלג. השינוי הוא גם ביחס החברה אל יצירה ענפה וחשובה זו – מתחילות להישאל שאלות על מידת הרלבנטיות של פסיקת ההלכה בארצות המזרח על מערכת המשפט הישראלית. זהו שינוי דרמטי שתרומתו לשילוב מורשת יהדות המזרח מרכזית.

פרסום

הסיבה הרביעית ללגיטימציה של העיסוק בקהילות המזרח, תרבותן ומורשתן, קשורה בעובדה שמכון בן-צבי השכיל להעמיד לרשות החוקרים אכסניה נאה ומכובדת לפרסם בהם את פרי מחקריהם, כתב העת "פעמים". כתב עת זה קנה לו מוניטין ככתב העת החשוב בעולם בתחום. בתשעים ושלוש החוברות שיצאו לאור מאז תשל"ט (1979) אצורים מאות מאמרים חשובים ומרכזיים על יהדות המזרח. העורכים של כתב העת, ועדת המערכת, רמת המאמרים שהגיעו למערכת ורציפות ההופעה, הם שהבטיחו לכתב העת את מעמדו. אכן, יש שנשמעה ביקורת כאילו "פעמים" מפרסם מאמרים שממילא היו מוצאים נתיבים לבמות אחרות, ואם כן במה ייחודו – אלא שביקורת זו אינה מוצדקת. כיוון שתחום מורשת המזרח לא גדר עצמו בגדרות גבוהות ניתן היה לפרסם ב"פעמים" מאמרים מכל התחומים, גם כאלה שבאופן טבעי היו מתפרסמים ב"ציון" או ב"תרביץ" או בכל במה אחרת. ניתן היה להציג את הנושא גם מן הכיוון ההפוך, והוא שמצער כי בכתבי עת אחרים בארץ חלקם של המאמרים על יהודי ארצות האסלאם או המזרח קטן יחסית.

25 מ' אביטבול, "לחקר הציונות והעלייה בקרב יהודי המזרח – הבטים מתודיים", פעמים 39 (תשמ"ט), עמ' 3.

26 ראו בעניין זה פעמים 86-87 (תשס"א), על ספרות ההלכה בעת החדשה, וכן מחקריהם של צבי זוהר, משה עמאר ואחרים.

במכון בן-צבי יוצאת לאור גם הסידרה "ספונות", שלאחרונה חידשה את הופעתה בעריכתו של מאיר בראשר. "ספונות" היא במה מדעית חשובה ביותר, שהחלה את הופעתה הרבה קודם לפעילות של "המרכז לשילוב". מלבד "פעמים" ו"ספונות" יוצאים לאור באוניברסיטאות ובמכוני המחקר שלושה כתבי עת נוספים, אם כי תדירות הופעתם אינה כה סדירה כמו "פעמים". באוניברסיטת חיפה יוצא לאור "מקדם ומים", שעורכו הראשי הוא יוסף שטרית. הכרך הראשון יצא לאור בשנת תשמ"א, כמובן בסיוע "המרכז לשילוב"; הכרך השמיני בסידרה הופיע בשנת תשס"ג, והוקדש לחתונה היהודית המסורתית במרוקו. כל כרך של "מקדם ומים" מוקדש רובו ככולו לנושא אחד. באוניברסיטת בר-אילן יוצא לאור "ממזרח ומערב" – מחקרים בתולדות היהודים בארצות המזרח ובצפון אפריקה". הכרך הראשון יצא לאור בשנת תשל"ד, בעריכת חיים זאב הירשברג, עוד קודם שקם "המרכז לשילוב", והוא משקף את הפעילות המחקרית שנעשתה באוניברסיטת בר-אילן בידי הירשברג ובעיקר על ידי דור החוקרים שטיפח, כאליעזר בשן, יצחק אברהמי ואחרים; הכרך האחרון, כרך ו', הופיע בתשנ"ה. במה חשובה אחרת היא "שרשים במזרח" – קבצים לחקר התנועה הציונית והחלוצית בקהילות ספרד והמזרח". הכרך הראשון יצא לאור בשנת 1986, בעריכתו של ד"ר יצחק אברהמי; כרך ד', האחרון שיצא לאור עד כה, ראה אור בשנת 1998, בעריכת יצחק גרשון, חוקר יהדות מרוקו הספרדית וממשיכו של יצחק אברהמי במכון לחקר התנועה הציונית בארצות המזרח. "שרשים במזרח" מכווני לתחום מסוים של הפעילות בארצות האסלאם – הציונות והעלייה – ואך טבעי הוא שעדויות של פעילים וזכרונות שובצו בקבצים שיצאו לאור. כל הבמות שנוכרו חשובות ביותר בהיקפן ובתכנן.

לא הזכרתי כאן כתבי עת שיוצאים לאור על ידי ארגוני הקהילות – אלה נסקרו בצורה מרשימה במאמרו של נחם אילן: "קול המזרח" – כתבי העת העבריים של יוצאי ספרד והמזרח".²⁷ הופעתם של חמישה כתבי עת על יהדות המזרח, בתקופות מסוימות כמעט במקביל, מלמדת על הפריחה העצומה שהיתה לנושא מאז הקמת "המרכז לשילוב". אלה מלמדים על ההתארגנות של האקדמיה והציבור ועל הנכונות ליצור ולממן את כלי הפרסום להופעת המחקרים. תמיכתו הכספית של "המרכז לשילוב" ברוב כתבי העת האלה סייעה להם מאוד. בזהירות רבה אני יכול לומר כי הפסקת התמיכות היקשתה, ועדיין מקשה, על הסדירות של הופעת כתבי העת.

ההנחלה

הסיבה החמישית והאחרונה שהקנתה למורשת יהדות המזרח את הלגיטימיות שלה היא בתחום ההנחלה של מורשת זו. שאלת הנחלתה של מורשת היא לעולם שאלה מורכבת וקשה, ודומה כי "המתכננים" את שילוב מורשת יהדות המזרח כיוונו ליצירת איוון

בחינוך, בתרבות ואולי אף במערכת הערכית של החברה, בין יסודות וערכים השאובים מתרבויות מגלויות שונות. מערכת החינוך היא אחד הסוכנים של הנחלת המורשת, ואך טבעי הוא כי "המרכז לשילוב" הוקם דווקא במשרד החינוך.

לעניות דעתי חלה תמורה חשובה, אם כי לא מספיקה, בהתייחסות אל יהדות המזרח בהוראת ההיסטוריה במערכת החינוך: הנושא משולב בתכנית הלימודים; בוועדת המקצוע להוראת ההיסטוריה חברים גם חוקרים של יהדות המזרח; ספרי הלימוד לחטיבה העליונה כוללים פרקים מתולדות היהודים בארצות האסלאם ומשנים בכך את הצגת ההיסטוריה הזו בפני התלמידים; המורים להוראת הנושא זוכים להכשרה באמצעות ימי עיון והכנת חומר דידקטי; וגולת הכותרת היא שילוב שאלות במבחני הבגרות. שלושה גורמים תרמו לשינוי: התפתחות המחקר בתחום, המודעות של המפקח על הוראת ההיסטוריה ונכונותו לבצע את השינוי, והדרבון של "המרכז לשילוב". דומני שעדיין קיימת בעיה בהכשרת המורים להיסטוריה להתמודד עם הנושא. בתחום ההנחלה במערכת החינוך חל שינוי לטובה גם בזכות מפעל "חוקרים צעירים" (ח"ץ), שמאפשר לתלמידים בחטיבות הביניים לכתוב עבודות שורשים על "בית אבא".

באקדמיה התמקדה פעילות "המרכז לשילוב" בשלושה היבטים: הוראה, מחקר ופרסום. בשנים הראשונות לקיום המרכז, ואינני יכול לדייק בעניין זה, הועברה תמיכה כספית לאקדמיה כדי לקלוט חוקרים שתחום התמחותם הוא יהדות המזרח, בתקווה שישתלבו בסגל האקדמי של האוניברסיטאות. בזהירות רבה אציין כי לחוקרים שלימדו במימון "המרכז לשילוב" היתה תרומה לפיתוח הנושאים באוניברסיטאות, אך בודדים, אם בכלל, השתלבו בסופו של דבר באקדמיה. אלה שכן השתלבו בה עשו זאת במסלול שאינו קשור דווקא בסיוע של "המרכז לשילוב".

אחד ההישגים הראויים לציון הוא פרסום שלושת הכרכים של "תולדות היהודים בארצות האיסלאם" בהוצאת מרכז זלמן שז"ר (ש' אטינגר [עורך], א-ג, ירושלים תשמ"א-תשמ"ו). חשיבות הפרסום היתה בראש וראשונה בעובדה ששמואל אטינגר ז"ל קיבל על עצמו לערוך את הספר.²⁸ באישיותו, בכובד משקלו כהיסטוריון ובהיותו ממעצבי ה"אסכולה הירושלמית", העניק אטינגר את הלגיטימציה למחקר, להוראה ולשילוב הנושא במערכת ההשכלה הגבוהה ובמערכת החינוך. תרומה נוספת של "המרכז לשילוב" והאקדמיה היה בקיום כנסים וימי עיון, מהם בינלאומיים, שבהם הוצגו מחקרים חדשים ונידונו סוגיות מרכזיות.

28 ראו יעקב ברנאי, "יהודי ארצות האסלאם בעת החדשה והאסכולה הירושלמית", פעמים 92 (תשמ"ב), עמ' 90.

ציפיות המחקר בנושא "מורשת יהדות המזרח"

המסקנה של דברינו עד כאן היתה כי ככל שנקפו השנים כך נהנו נושאי מורשת יהדות המזרח מלגיטימציה הולכת וגוברת. כאמור, אני מבקש להתייחס גם לציפיות שלי מהתחום בשנים הבאות, ולהביע את דאגתי משני היבטים שמחייבים תשומת לב זהירה.

מצב המחקר – אנליזה, סינתזה והשוואה

למרות השגי המחקר דומה שנושאים רבים טרם נחקרו, ובאחרים יש להעמיק, וכן יש לפתוח את המחקר גם לאפיקים נוספים. ניתן להציג שלוש רמות של בחינת מצב המחקר. הרמה הראשונה היא רמת הידע הבסיסי של העובדות העיקריות המתארות את התהליכים בארצות המזרח; הרמה השנייה היא רמת ההכללה – מכלול התהליכים העולים מהמידע הבסיסי; הרמה השלישית היא התובנה של התהליכים ושל היצגי החיים היהודים. ניתן להדגים את שלוש הרמות בעיון ביצירה התרבותית לגוניה. היצירה הרבנית או הדתית בארצות המזרח במאות הי"ט-הכ' היא פן אחד של מכלול היצירה התרבותית. ברמה הראשונה ניתן להתייחס ליצירות החשובות שנתחברו ולרבנים חשובים. ברמה זו ניתן לכלול גם את מיונה של היצירה לתחומים שונים (הלכה, דרוש, מוסר ופרשנות וכדומה). ברמה השנייה מתקבל הרושם כי עדיין אין באפשרותנו להתייחס למכלול היצירה ולהסביר את משמעויותיה. ברמה השלישית, רמת התובנה, נראה כי המחקר נמצא ממש בחיתוליו – הביוגרפיות של הרבנים אינן שלמות, וקשרי הגומלין ביניהם וההשפעות עליהם עדיין לא מופו. מרבית היצירות של רבני המזרח טרם זכו לעיון, לניתוח ולהצגה בפני ציבור החוקרים והציבור הרחב. כך למשל, טרם הובהר מה היו הנושאים העיקריים שהעסיקו את מכלול היצירה הזו ומדוע, ומה היתה השפעתה על החיים היהודיים. זאת ועוד, מתקבל הרושם שבקהילות מסוימות ירד כוחה וחשיבותה של יצירה זו במאה העשרים. ויש לשאול: כיצד? מה הם התהליכים שמסבירים זאת? ניתן היה להציג שאלות דומות בשלוש הרמות גם לסוגיה המרתקת של העיתונות היהודית, אם כי כאן נעשו כמה מחקרים חשובים ומאירי עינים (כמו זה של הגר הלל על העיתונות במצרים).

נושא אחר לחלוטין הוא המטבח היהודי. כך למשל, ניתן להציג מתכונים מסוימים של "מאכלי עדות", אך חסרים אנו את היכולת, בשלב זה של המחקר, להציג את מאפייני המטבח היהודי "המזרחי". כלומר, מדוע מאכלים כלשהם עולים על שולחנו של היהודי, באילו נסיבות אוכלים מאכלים מסוימים ומדוע? מה הן השפעות הגומלין בין המטבח המקומי לבין המטבח היהודי?²⁹ יתרה מזו, מתקשים אנו, בשלוש רמות ההתייחסות, להסביר את ההבדלים בין אזורים שונים של אותה מדינה, ואף לעמוד על השינויים

29 ניסיון מעניין לניתוח המטבח היהודי-איטלקי ראו בספרו של אריאל טואף, Ariel Toaf, *Mangiare*, all *Giudia*, Bologna 2002, ובביקורתו של קנת סטאו על הספר: "השולחן היהודי", פעמים 93 (תשס"ג), עמ' 183-185.

במטבח היהודי בעקבות חדירת המעצמות במחצית השנייה של המאה הי"ט ובמאה הכ'. כך למשל, כיצד נראה המטבח היהודי בערים הגדולות מול המטבח היהודי באזורי הכפר? לרמת התבונה מן הראוי היה להוסיף ממד השוואתי להבנת נושאים אלה בקהילות ישראל בכלל. השוואה כזו תצביע על הדמיון או השוני של התהליכים בין קהילות ישראל "במערב" לבין קהילות ישראל "במזרח". נדגיש כי אין באפשרותנו להתייחס, בשלב זה, למצב המחקר בקהילות ישראל "במערב". לכאורה נראה שבחלק מההיבטים המעניינים אותנו מצב המחקר אינו שונה.

למרות ההישגים, דומה שטרם הגענו לכלל אנליזה, סינתזה והשוואה של הידע, בהיבט התמטי המרחבי או הכרונולוגי. למשל, אין מחקר המתאר את תולדות יהודי אחת מקהילות ישראל במזרח מהיבטים שונים – היסטוריים, תרבותיים, חברתיים וכלכליים – תוך שהוא שזור את התחומים השונים. מעטים המאמרים או הספרים המציגים ניתוח משווה של אחד מתחומי החיים של היהודים: מוסיקה, אומנות, מחזור השנה, מעמד משפטי, ארגון הקהילה ויציירה דתית. ברמת המחקר ההשוואתי חסרה התמודדות עם נושאי חתך שאפיינו את הקהילות, למשל הציונות, נושא קרוב לליבי שכבר נדרשתי אליו בחלק הראשון של המאמר. האם יש ציונות מזרחית? אם כן, במה היא שונה מהציונות המזרח אירופית? האם בקרב ארצות המזרח התגבשו כמה דפוסים של ציונות מזרחית? האם אותם גורמים השפיעו על הופעתה וצמיחתה של הציונות בארצות המזרח השונות, ומה משמעות הדבר? משמעותית לא פחות היא השאלה בדבר דתיותה של הציונות בארצות המזרח.³⁰ ועוד, חסר באופן מובהק מבט השוואתי על תהליכי הסיום של הנוכחות היהודית בארצות האסלאם. נושא זה נבחן בדרך כלל מנקודת הראות של ארגון עליית יהודי ארצות האסלאם, אך זו נקודת מבט מצומצמת, שכן היא מתעלמת מתהליכי ההגירה ומהמניעים של יציאת היהודים מארצות אלה.

דומה כי המחקר עדיין לא הצליח להתמודד עם מורכבות הקיום בכל אחת מארצות האסלאם. ההתייחסות אל כל קהילה היא לרוב אחידה למדי, והנושא מוצג כאילו הוא מאפיין את כלל הקיום היהודי באותה ארץ, ולפעמים אף בכל התקופות – וזאת בזמן שאנו יודעים על ההבדלים בין הקיבוצים היהודים השונים שבכל קהילה. אדגים טענה זו בשני מחקרים המייצגים דווקא את הגישה הפוכה. לאחרונה פורסמו שני מחקרים מונומנטליים על יהודי מרוקו – הראשון הוא מחקרו של משה בראשר "לשון לימודים לרבי רפאל בירדוגו".³¹ לכאורה נראה כי מחקר זה מצטמצם לעיון במחבר אחד ובהיבט אחד של יצירתו, ה"שרח", אלא שבכשרונו הרב מצליח בראשר להוביל אותנו בין הנוסחים

30 ראו מאמריו של י' טובי בנושא: "דת וציונות – יחס הקהילות היהודיות בארצות המזרח לתנועה הציונית ולמפעל הציוני", מאה שנות ציונות דתית, בעריכת א' שניא וד' שוורץ, ב, היבטים היסטוריים, רמתגן, עמ' 135-166; "שרשי יחסה של יהדות המזרח אל התנועה הציונית", תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה, שי לשמואל אטינגר, בעריכת ש' אלמוג ואחרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 169-192; "הזיקה בין קהילות המזרח לבין ארץ ישראל", הגירה והתיישבות בישראל ובעמים, בעריכת א' שאנן, ירושלים תשמ"ב, עמ' 207-224; ומאמרו של מ' אביטבול (לעיל, הערה 25).

31 ראו מ' בראשר, לשון לימודים לרבי רפאל בירדוגו, ירושלים תשס"ב, עמ' 20.

השונים של היצירה ולעמוד דווקא על רבגוניותה של יהדות מרוקו, ועל מסורות שונות של "לשון לימודים" שאומצו במקומות שונים במרוקו.³² לא פחות חשוב הוא הספר שערך יוסף שטרית על "החתונה היהודית המסורתית במרוקו" (חיפה תשס"ג; יוסף שטרית יזם את הכרך, ערך אותו וכתב בו חלק נכבד). בספר זה מלמד שטרית כי לא היה דגם אחד של חתונה יהודית במרוקו, אלא דגמים שונים שנבעו ממסורות שונות ומהשפעות סביבתיות. ובאמצעות העיון בדפוסי החתונה היהודית אנו למדים על רבגוניותה של הקהילה היהודית במרוקו – לטענתו של שטרית היו במרוקו כעשר תתיקבוצות של קהילות יהודיות. עושר כזה טרם נחקר בצורה מספקת. מיותר להעיר כי דומה המצב ברוב קהילות המזרח. כך למשל, המחקר על יהדות עיראק מתעלם כמעט מיהדות עיראק הכורדית, שחייתה באותה מסגרת טריטוריאלית אך קיימה דפוסי חיים שונים מאלה שהיו בערים הגדולות כבגדאד ובצרה. ואולי נכון יותר לחקור את יהודי כורדסטאן כחלק מהחברה הכורדית, אלא שאז נדרש לערוך הבחנה מדוקדקת בין הקיבוצים היהודים שחיו בקרב הכורדים – העיראקים, האיראנים, התורכים והסורים.

בראשית דרכו של "המרכז לשילוב" היה חשש כי התחום האתנוגרפי יהיה במוקד המחקר והעשייה הציבורית והאקדמית. אולם אחת התופעות המרתקות היא חסרונו של מחקר בתחום הפולקלור והאתנוגרפיה היהודית. תופעה זו משותפת כמעט לכל קהילות ישראל במזרח, קטנות כגדולות. כוונתי לנושאים כגון הבית היהודי וחפציו, הלבוש היהודי ומאפייניו, המטבח היהודי, המחול, מעגל החיים ומחזור השנה. לגבי מחזור השנה ומעגל החיים יש מידע טוב יחסית ברמת הידע הבסיסי, ופחות טוב ברמת ההכללה וברמת התובנה. כך למשל, מתקשה המחקר להציג תהליכים בהתפתחות מנהגים ומסורות במחזור השנה או במעגל החיים היהודי, ברוב הקהילות.

לצורך מפעל שאני עוסק בעריכתו ביצעתי, יחד עם עוזרי המחקר, מיפוי של נושאים שבהם המחקר על הקהילות היהודיות בארצות המזרח אינו משיב עין רצון. אציין רק ארבעה תחומים, אם כי הרשימה רחבה יותר:

1 – מעמד האשה (מיגדר). המחקר הקיים מאפשר התבוננות בהיבטים מסוימים של הנושא: שירת נשים, חלקה של הכלה בטקסי החתונה, השתתפות נשים בשוק העבודה וחינוך הבנות כאמצעי של מוביליות חברתית. יחד עם זאת, אין עדיין מבט כולל על מעמד הנשים ובעיקר על תהליכי השינוי במעמדן החברתי והכלכלי, ועל השתתפותן הממשית בחיי החברה. כך למשל, לא ידוע עדיין מה היה חלקן של הבנות בתנועה הציונית, בפעילות הבלתי גלית ואף בפעילות המחתרתית.

2 – המחול. למיטב ידעתי זהו אחד הנושאים שכמעט שלא נחקרו. נושא זה קשור באופן ישיר למוסיקה ולשירה, אך נראה כי ברוב הקהילות חסרים אנו מידע, הכללה ותובנה של הנושא. כך מעניין לבחון את הקשר בין הריקוד הברברי במרוקו (טקסי ריקוד האָחוּש) לבין ריקוד של נשים או גברים יהודיים. אם לא התקיים ריקוד בחברה

היהודית שחיו בסביבה ברברית מהו ההסבר לכך? ריקוד בתנועה הציונית – האם הוא מבטא רק השפעה ארץ ישראלית או שמא חדרו לתוכו גם מוטיבים מקומיים.

3 – האמנות. זהו אחד הנושאים המרתקים והמורכבים ביותר. הוא כולל תכשיטנות, סקסטיל (לבוש, מעילים לספר תורה, טליתות ועוד), אומנות בתי הכנסת (אדריכלות, פנים בית הכנסת, עיצוב התיבה וההיכל ועוד), קדרות, עיצוב מנורות חנוכה ומנורות למאור. לרוב ניתן למצוא מחקרים בהיבט כלשהו של הנושא, אך לא במכלול של הנושאים ולא בתובנה שלהם.

4 – הספרות העממית. איסוף המידע וחקר הספרות העממית של יוצאי ארצות המזרח בארץ התפתח רבות,³³ אך דומה כי הקושי הוא במחקר הספרות העממית בארצות המוצא. הדוגמה המובהקת ביותר לכך היא עבודת האיסוף יוצאת הדופן שערך אברהם הטל על הספרות העממית של יהודי תוניסיה. מאידך, הספרות העממית טרם נחקרה, וספק אם ימצא חוקר שיהיה מסוגל להתמודד עם היקף יצירה כה רב. אחד מהקשיים שיהפכו בעתיד לקריטיים בתחום זה הוא קושי השפה.

דור החוקרים הבא

היבט מדאיג נוסף הוא שאלת מצאי החוקרים בנושא. הרושם שלי הוא שאין דור חדש של חוקרים הרואה במחקר יהודי ארצות האסלאם את נושא המחקר העיקרי שלו. נראה לי שדווקא בתחומים ההיסטוריים המחקר עלול להיפגע בשנים הבאות. אינני יכול להעריך עד כמה מושפעת תופעה זו מהירידה הקיימת, המדאיגה ביותר, של מדעי הרוח באוניברסיטאות, אך די אם נעזיף מבט חטוף ברשימות עבודות הדוקטור במדעי היהדות באוניברסיטאות משנות תשנ"ז עד שנת תשס"א, כפי שהן מתפרסמות בכתב העת "מדעי היהדות" (של האיגוד העולמי למדעי היהדות), או בביטאון של החברה ההיסטורית הישראלית, כדי להבין כי מקומו של המחקר במורשת יהדות המזרח, ובמיוחד בהיסטוריה של קהילות אלה, בטל בשישים. עובדה זו, של התמעטות מאגר החוקרים, מדאיגה משני טעמים.

הטעם האחד הוא שהאפשרויות המחקריות הקיימות היום הן רבות ומגוונות יותר מאשר בראשית שנות השמונים. פתיחת הארכיונים ב"חבר המדינות" וברפובליקות האסלאמיות של ברית המועצות לשעבר, הנגישות והפתיחות בארכיונים בארצות הברית, באנגליה ובצרפת, ואולי אף הנגישות בעתיד לארכיונים בארצות ערב, יוצרים הזדמנויות להעמיק את חקר יהדות המזרח.

הטעם השני לדאגה שצריך לעורר מיעוט החוקרים בתחום, הוא שהתקופה שבה אנו נמצאים היום קריטית לנושאי מורשת יהדות המזרח, מכיוון שתוך עשור או שניים לא

33 בעיקר הודות לעבודותיו החשובות של דב נוי ואיסוף הסיפורים העממיים המרוכזים היום בארכיון הסיפור העממי על שם דב נוי באוניברסיטת חיפה.

יהיו עוד יהודים שנולדו בארצות האסלאם ושחיו שם בעשרים השנים הראשונות של חייהם. אנו נמצאים בתקופה של התמעטות הולכת וגדלה של הזיכרון ההיסטורי של הקהילות בדור האחרון או לפני האחרון לקיומן כקהילות. שאלת הזיכרון ההיסטורי, עיצוב הזיכרון ההיסטורי ושימור הזיכרון ההיסטורי, הם אחד מהנושאים שיהיו במוקד המחקר.

זאת ועוד, קיים צימאון אדיר בקרב שכבות שונות לטפל ב"מורשת". המבוגרים, אלה שעלו בשנות החמישים של המאה הקודמת, מבקשים להספיק להנציח את פועלם האישי, את מורשת משפחתם או את זכרון קהילתם. בני הדור השלישי, ואולי אף הרביעי, של יוצאי ארצות האסלאם, מבקשים לגעת, ללמוד, להכיר. השינוי הגדול משנות השבעים לימינו הוא, שאם אז היתה תביעה לשילוב, היום יש בעיקר דרישה לשימור.

דומה כי אין מתאים יותר מלסכם את הדברים בהצגת "האני מאמין" של שלמה מורג בעת הקמת מפעל "מסורות הלשון של עדות ישראל". הקמת "המרכז לשילוב" היתה קרובה לליבו; יסודות שונים מ"האני מאמין" שכתב לפני שנות דור כמעט, אמורים לשמש אבן פינה גם לדורות הבאים. וכך כתב:

טבעם של דברים הוא, שהמתקנות שבאומות רואות עצמן מצוות על איסופם של שרידי מורשת העבר שלהן והן משמרות אותן בכת-נכות ובבתי-גנוזים. איסוף ושימור זה של שרידי המורשת, בכל התחומים, יש בו צד של מחקר ויש בו בחינות כלליות יותר, שמקורן בזיקתו של ההווה אל העבר, היא זיקה רוחנית של הדור למקורות תרבותו, שבלעדיה אין לתרבות ההווה אחיזה ועמידה.. דברים אלה בעניין כינוס שרידי המורשת תוקפם כמה וכמה מונים במציאות שאנו חיים בה בארצנו בדור זה. עדות ישראל שנתקבצו ממקומות פזוריהן העלו עמן נכסי רוח וקנייני חומר, ששמורים היו עמהן דורות ארוכים: אגדות-עם ומסורות עממיות שרישומי היסטוריה ניכרים בהן; אורחות ומנהגים, וסגנונות של אומנות עממית; לשונות של דיבור שמיוחדות הן לבני העדה ומסורות של קריאה במקרא, במשנה ובגמרא; נוסחאות של תפילה ותרגומי מקרא המסורים בעל-פה מדור לדור; נעימות של קודש ושל חול, ולהבדיל, דרכי מחול. ואין צריך לומר, שעלינו לראות עצמנו חייבים בכינוסם של נכסי מורשת זאת בעוד מועד, שכן אם לא תיעשה המלאכה בדור זה, שוב לא נוכל לעשותה בעתיד.³⁵

34 "אני מאמין" של שלמה מורג על מפעל מסורות הלשון, "מפעל מסורות הלשון של העדות – דברי מבוא", ידיעון האיגוד העולמי למדעי היהדות 4 (תשל"ב), עמ' 2.